

**ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ**

**E-BULLETIN
REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA**

Supplementum I

Доклади от Националната научна конференция
„100 години Ньойски договор: Национални измерения
и отражението им върху София и Софийско“

Proceedings of the National Scientific Conference
“100 years of the Treaty of Neuilly: National dimensions
and their impact on Sofia and the Sofia Region”

**Издателство на Регионален исторически музей – София
Publishing of Regional History Museum – Sofia**

София 2023

**„Е-бюлетин“ е периодично научно електронно издание на
Регионален исторически музей – София**

**“E-Bulletin” is a periodical scientific electronic edition of
Regional History Museum – Sofia**

Съставители

д-р Александър Станев (РИМ–София)
Цветозар Йотов (РИМ–София)

Отговорен редактор

Цветозар Йотов (РИМ–София)

Редакционна колегия

доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова
(РИМ–София)
гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова
(СУ „Св. Климент Охридски“)
д-р Марио Филипov (РИМ–София)
Елена Николова (РИМ–София)

Техническо оформление

Светлана Чолакова

Editors

Alexander Stanev, PhD (RHM–Sofia)
Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Editor-in-chief

Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Editorial Board

Veneta Handzhiyska-Yankulova,
Assoc. Prof., PhD (RHM–Sofia)
Iliana Borisova-Katsarova, Chief Assist.
Prof., PhD (SU “St. Kliment Ohridski”)
Mario Filipov, PhD (RHM–Sofia)
Elena Nikolova (RHM–Sofia)

Layout

Svetlana Cholakova

**Издавателство на Регионален исторически музей – София
Publishing of Regional History Museum – Sofia**

ISSN 2603-4247

**Изисквания към авторите за подготовка на публикация / Requirements for authors
when preparing a publication: <https://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/requirements>**

Регионален исторически музей – София
Regional History Museum – Sofia

ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН E-BULLETIN

<http://www.sofiahistorymuseum.bg/bg/>

<http://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/>

Suppl. I/2023

ISSN 2603-4247

СЪДЪРЖАНИЕ CONTENT

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Цветозар Йотов

INTRODUCTION

Tsvetozar Yotov

.....7-14

ВОЙНАТА...

Александър Станев

THE WAR...

Alexander Stanev

.....15-26

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РАННИТЕ ПАМЕТНИЦИ В ЧЕСТ НА ЗАГИНАЛИТЕ ВЪВ ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ (1912–1918 Г.) В СОФИЙСКА ОБЩИНА

Илия Мечков

OBSERVATIONS ON THE EARLY MONUMENTS IN HONOR OF THE PERISHED IN THE WARS FOR NATIONAL UNIFICATION (1912–1918) IN THE SOFIA MUNICIPALITY

Iliia Mechkov

.....27-45

СОФИЯ – ЦЕНТЪР НА БЕЖАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ОТ ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ <i>Людмила Зидарова, Елена Бугарчева</i>	
SOFIA – CENTER OF REFUGEE ORGANIZATIONS FROM THE WESTERN OUTLANDS <i>Liudmila Zidarova, Elena Bugarcheva</i>	47–57
НЪОЙСКИЯТ ДОГОВОР И АРМЕНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ <i>Гоар Хнканосян</i>	
THE TREATY OF NEUILLY AND THE ARMENIANS IN BULGARIA <i>Goar Hnkanosyan</i>	59–77
НЕИЗВЕСТНИ СТРАНИЦИ ОТ ДЕЙНОСТТА НА АМЕРИКАНСКИТЕ МЛАДЕЖКИ ХРИСТЯНСКИ ОБЩЕСТВА В БЪЛГАРИЯ <i>Петко Мангачев</i>	
UNKNOWN SITES ON THE ACTIVITIES OF AMERICAN YOUTH CHRISTIAN SOCIETIES IN BULGARIA <i>Petko Mangatchev</i>	79–85
СТАРИННИ МЕСТНИ ИМЕНА ОТ ЦАРИБРОДСКО <i>Анна Чолева-Димитрова</i>	
ANCIENT PLACE NAMES OF TSARIBROD REGION <i>Anna Choleva-Dimitrova</i>	87–95
ЛАНДШАФТНАТА АРХИТЕКТУРА НА СОФИЯ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК <i>Мария Гуркова</i>	
THE LANDSCAPE ARCHITECTURE OF SOFIA IN THE 1920S <i>Maria Gurkova</i>	97–110
АКЦИИ СРЕЩУ НЪОЙ: 1989–1997 Г. (ВЪЗРАЖДАНЕ НА ПРОТЕСТИТЕ НА 27 НОЕМВРИ ОТ МАКЕДОНСКАТА МЛАДЕЖКА ОРГАНИЗАЦИЯ) <i>Евгений Еков</i>	
ACTIONS AGAINST TREATY OF NEUILLY: 1989–1997 (REVIVAL OF PROTESTS ON NOVEMBER 27 FROM THE MACEDONIAN YOUTH ORGANIZATION) <i>Evgeniy Ekov</i>	111–129

ЧЕТЕНИЯ НА СОФИЙСКИЯ МУЗЕЙ

**100 ГОДИНИ НЬОЙСКИ ДОГОВОР:
НАЦИОНАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ
И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ ВЪРХУ
СОФИЯ И СОФИЙСКО**

Supplementum I

**ЛАНДШАФТНАТА АРХИТЕКТУРА НА СОФИЯ
ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК**

Мария Гуркова

През 20-те години на миналия век значително влияние върху състоянието и качеството на формиращата се зелена система на София оказват обществените, икономическите и социалните условия, свързани с провеждащата се Първа световна война и последствията от злополучния ѝ край.

В началото на периода обществените озеленени площи в София са градините „Княз Борис“, „Александър I“, при черквите „Св. Никола“, „Св. Неделя“, „Св. Александър Невски“ и „Св. София“, при Светия синод, градината при Минералната баня, както и малката градина, формирана при пресичането на булевардите „Цар Освободител“ и „Фердинанд“. Малки зелени площи са оформени при Руски паметник и при паметника на цар Освободител.

Представителни и добре планирани са градините при Княжеския дворец, при Княжеския манеж и паркът на двореца „Врана“, Княжеската градина (разделена на Княжеска ботаническа градина и Царска зоологическа градина), както и Университетските ботанически градини (срещу паметника на Васил Левски и Докторската градина, която е била отстъпена от Столичния общински съвет на Висшето училище за превръщане в научна ботаническа градина).

Към много обществени сгради като Железопътната гара, срещу Руското агентство, при Военното училище, при Лагера и Духовната семинария, при Болниците „Александровска“, „Княгиня Клементина“ и „Червен кръст“ също били оформени градини. Вероятно по това време все още е съществувала и градината при т. нар. Малък дворец (Монеджикова 1946: 315). Към 1916 г. засадените по софийските улици дървета са около 6000 (СОВ, бр. 4/1916: 5).

До 1916 г. са извършени и обширни залесявания в крайградски общински площи, и са създадени разсадници за производство на посадъчен материал за тях. В днешната Борисовата градина от 1889 до 1916 г. са залесени Княз-Борисовите култури, терените зад Духовната Семинария, до Ловния парк и под Погребите до Драгалевската река. Залесени са свободни територии на север от Железопътната гара, при Хиподрума и около Бяла тухла и Захарна фабрика, при Горна Баня, при Военното училище. Тези залесявания са извърш-

вани по специални ситуационен и лесокултурен план, изработени съответно от държавния инженер Калчев и от лесовъда Байкушев (Ганев 1942: 48, 49).

Първата Световна война слага край както на залесяванията, така и на устройството на нови градини в София и поставя началото на десетилетие на застой в развитието на софийската зелена система. Едва след 1926–1927 г. започва бавно и постепенно възстановяване, а нов съществен етап в тази област започва едва в средата на следващото десетилетие.

Краят на войната има пряко отражение върху градоустройството на София чрез бързото увеличаване на градското население. От отнетите земи в Добруджа, Тракия и Македония, прииждат хиляди бежанци. Настъпилата остра жилищна криза, принуждава градската управа спешно да раздава терени за жилищно строителство на безимотните граждани. Свободните общински имоти в чертите на града бързо се изчерпват, а с тях намаляват и потенциалните места за паркове и градини. Застрояването излиза извън чертите на града и навлиза в градската мера. Към 1925–1926 г. вече са образувани и присъединени кварталите Горни и Долни Лозенец, Иван Вазов, Крива река, Банишора, Кюлуците, Слатински редут, Батальона, Суха река, Подуенски герен, Хаджи Димитър, Индустриален квартал, Разсадника, Царибродски квартал, Стрелбището, Хиподрума, Лагера, III гараж, Булина ливада, Гевгелийски квартал, Баталова воденица. Незастроени остават части от старите разсадници и малки площадни пространства – самостоятелни или прилежащи към някои обществени сгради. Освен в свободните общински места и градската мера, застрояването навлиза и в части от озеленените до 1916 г. територии. „... само за 5–6 години обширният лес в Коньовица се превръща в маломърни жилищни квартали с тъсни улици“ (Ганев 1942: 50). Унищожени са и големи залесени площи, северно от Железопътната гара и в боровата гора при Семинарията, където е построен т.нар. Журналистически квартал.

Управлението, планирането, изграждането и поддържането на софийските градини в първото десетилетие след Първата световна война се свързва най-вече с работата на елзасецът Йосиф Фрай. От 1906 г. до 1934 г. той изпълнява длъжността общински градинар с кратко прекъсване в периода 1922–1923 г., след което отново изпълнява същата служба, назначен като управител на Борисовата градина.

През първите следвоенни години големи незалесени площи в Борисовата градина са отпуснати за спортни терени. В края на 1922 г. общината предоставя терен в Борисовата градина за изграждане на бъдещия Столичен колодром на Българския народен спортен съюз и Първото съюзно колоездачно дружество в София по повод Балканиадата през 1931 г.

Засиленият интерес към футбола става причина за още по-мащабно навлизане на спортната инфраструктура. По искане на футболен клуб „А.С. 23“ в Борисовата градина, в м. Пустинята, през 1922 г. е предоставен терен за изграждане на футболно игрище на с площ близо 60 дка. През 1924 г. и на спортен клуб „Левски“ е отпуснат терен за построяване на игрище с площ 22.4 дка (Стоянова 2009: 55). През същата година общинският съвет отпуска място за игрище и на „Футбол клуб 13“ върху тогавашните руските гробища до игрището на дружества „Юнак“ (подробно за създаването на това игрище вж. Чакалов 1935). Така само за няколко години в градината са създадени четири големи нови спортни обекта, които заедно със съществуващото вече игрище на дружества „Юнак“,

определят и бъдещото предназначение на тази част от парка.

По същото време (през 1920–1923 г. и през 1924–1925 г.) в градината са построени и два големи разсадника за цветопроизводство. Известно е, че общинският градинар и управител на Борисовата градина Йосиф Фрай е бил голям любител на цветята. Огромната продукция става причина цветята не само да присъстват много активно като парков елемент в общинските градини, но и да се продават свободно на гражданите, както и с тях да се организират богати цветни изложби.

По-значими обекти в Борисовата градина по това време са двете езера, както и оформилата се и запазена до днес алейна композиция между тях. Основното направление северозапад-югоизток, трасирано първоначално от кестеновата и липовата алея, продължава в югоизточна посока към Рибното езеро подчертано от симетричните партерни площи. Скаутското игрище е друг много посещаван обект, който рамкира парка от юг. В тази най-представителна за времето си, и най-ценна днес част на градината, намират място и първите бюстове-паметници на бележити българи. На най-подходящото в така формираната композиция място – като визуален завършек на кестеновата алея в нейната ос е поставен мраморният бюст на Иван Вазов, добре контрастиращ на фона на съществуващата растителност. Постепенно до края на 20-те години в тази зона са поставени общо пет бюст-паметника, като местата им са съобразени с тогавашната степен на развитие на парковата композиция.

Първите следвоенни години дават отражение и върху градината на Софийската духовна семинария. В периода 1920–1928 г. сградите се използват и от студентите по агрономство. През 1923 г. в двора ѝ е построена нова двуетажна сграда (Киселков 1938: 6), а за нуждите на практическото обучение на агрономите са създадени овощна градина и опитно поле (Стоянова 2009: 65).

Градската градина през разглеждания период е поизгубила първоначалната си представителност, двата водоскока в нея са били запустели и занемарени (ВВ, бр. 60/1932: 6). Градината остава оградена с желязната висока ограда, изградена още през 80-те години на XIX век. Последните по-значими промени в нея са от 1905 г., когато са изградени двата алпинеума, и построеното скоро след това Градско казино. През 1917 г. в нея е поставен атрактивен фонтан от XVI в. (СОВ, бр. 51/1917: 9), който по-късно е премахнат. От значение за градоустройствената рамка на градината е продължилото близо пет години възстановяване на сградата на Народния театър след опустошителния пожар през 1923 г., открит наново през 1929 г. През 1927 г. е извършен и ремонт на Градското казино.

Силно занемарени са градината при Руски паметник, което налага и основната ѝ реконструкция, извършена през 1927 г., както и създадената от Даниел Неф красива градина с чугунен фонтан пред Железопътната гара, преустроена в началото на 30-те години от Йосиф Фрай (Стоянова 2009: 71).

Според Н. Ганев и Княжеската ботаническа градина след войните до края на 30-те години е била „позападнала“ (Ганев 1942: 36). В двете ѝ части се отглеждали съответно зеленчуци, включително екзотични чуждоземни видове и декоративни дървета, храсти и цветя. По-съществена промяна е извършена през 1930 г., когато градинарят-алпинист Йохан Келерер доразвива съществуващия алпинеум. Злополучният край на Първата световна война осуетява намерението на цар Фердинанд да премести Княжеската зоологическа градина в двореца „Врана“ и на мястото ѝ да построи дворец.

Поради ограничения характер на ползването ѝ, няма много данни за развитието на градината при Княжеския дворец. От архивни фотографии личи, че тази градина, както и градината при Княжеския манеж са поддържани добре. Последниците от Първата световна война се отразяват и на царския дворецов парк „Врана“. Към 1920 г. сградата на двореца „Врана“ вече е изградена, паркът му е разширен и границите му са окончателно установени. Абдикацията на цар Фердинанд, липсата на необходимите средства за поддържане, както и напускането на специалиста Антон Краус, внасят временен застои в неговото развитие, който продължава до 1926–1927 г. (Фомина 2007: 62–63).

Обща представа за състоянието на градините в централните части на София през първата половина на разглеждания период дават множество популярни архивни фотографии. Малката градина, оформена около паметника на Цар Освободител е била добре поддържана, извършвани са известни промени в растителното оформяне, по-значителна сред които смяната на по-високата растителност откъм „гърба“ на паметника със симетрично оформени спрямо скулптурния постамент зелени площи.

Въздушни снимки на градините на пл. „Св. Александър Невски“ по време на освещаването на храма през 1924 г. показват добре поддържани зелени площи. В растителното оформяне, в съответствие с мащаба и пропорциите на пространството, преобладават затревените плоскости. Елипсовидната форма на площада е подчертана частично с алейни дървесни насаждения, храстови групи, разположени по периферията, маркират подходите към храма. От фотографии, правени преди атентата в черквата „Света Неделя“, личи оформлението на прилежащите градини и на този площад. Градините и тук са оформени в четирите ъгъла на площада и отново са от партерен тип. Преобладават откритите пространства, богатите цветни фигури и периферно разположените храстови групи. Други архивни фотографии, направени след атентата, показват, че създадените от Йосиф Фрай богато озеленени пространства и растителността в тях са сравнително съхранени и в продължение на няколко години „съжителстват“ с полуразрушената сграда.

Съществуват данни, че през 1915 г. (Ганев 1942: 12) на пл. „Трапезица“ е създадена градина. През 1928 г. е имало намерения на това място да се построи сграда за Бурса на труда, които не са реализирани. Същите намерения за построяване на Палата на труда общината е имала и за площад „Възраждане“, след събарянето на Вайсовата воденица през 1928 г. Плановете за строеж са осуетени и през 30-те години на тези площи са оформени градини.

По данни отново на Н. Ганев (Ганев 1942: 12) на площад „Солун“ е през 1925 г. е построена градина по проект на Йосиф Фрай. В три плана на София още от 1919 и 1924 г. и по-късно през 1928 г., издания на Литография „Ив. Празе“, площад „Солун“ е изобразен по един и същи начин като оформена зелена площ без промяна на плановата композиция. Вероятно, около 1925 г. е извършена реконструкция на градината, свързана с преместването тук на чугунения фонтан от пасажа „Свети Никола“, този фонтан се е намирал първоначално на площад „Александър I“ (СОВ, бр. 22/1928: 1).

След края на войната крайно незадоволително е състоянието и на столичните гробища: *„...през време на войнитъ и периода следъ тѣх столичнитъ гробища били занемарени и изпаднали въ едно плачевно положение: инвентарътъ разпилън и въ неуредица, помѣщенията нарушени, водопроводната мрежа и чешмитъ почупени,*

алеитъ потънали в калъ, оградата порушена, една частъ отъ гробищата натрупана съ боклукъ, а друга буренясала, овощните дървета изсъхнали; самитъ гробища превърнати въ кръстопътище отъ селянитъ и добитъка на околнитъ села; денемъ и нощемъ селски и градски псета се нахвърлятъ върху оставената по гробоветъ храна, а престъпници сноватъ за кражба на металически изображения и ценности; гробарскиятъ персоналъ зле облъченъ и недисциплиниранъ се предалъ на мързелъ и пиянство; управителтъ на гробищата ги превърналъ на стопански заводъ за кози, свине и кокошки!“ (Тацов 1932: 7).

През 1925 г. около гробищата е направена телена ограда, а движението на пешеходци, коли и добитък между селата Орландовци, Беримирци и Обрандовци е насочено през шосето, което е поправено (СОВ, бр. 6/1925: 7). Назначена е и специална комисия, в нея е включен и управителя на Борисовата градина, за да прегледа състоянието на гробищата и да състави „... планъ за подобрене и украсяване на гробищата“ (СОВ, бр. 7/1925: 9). Този план за регулация, реконструиране и обновяване на софийските гробища, както и за създаване на залесена изолационна ивица около тях е разработен и приет през 1926 г. Според него гробищната територия ще бъде разделена на „102 правилни парцела с различна големина... Алеите са доста широки и наименовани с библейски имена“ (Стоянова 2009: 68).

Заемащи големи свободни площи новите квартали на София се нуждаят от значителни средства за водоснабдяване, електроснабдяване и канализация, а строежите в тях са хаотични и произволни. Повечето сгради в покрайнините на града са едно- и двуетажни, разположени в малки самостоятелни парцели. Гъстотата на населението в тях е малка, обратно на тази в централните части. Така периферната градска площ, освен неблагоустроена, се оказва много по-голяма от нуждите на населението. Проблемът става все по-голям и общината започва да търси мерки за решаването му. Всички празни места, „... оставени за паркове, горички, празни площади и др.“ трябва да се запазят, но и да се увеличат, „... за да послужатъ въ единъ по-близъкъ или далеченъ день, за образуване на голъми, красиви, приятни и чисти паркове, мѣста за почивка на морни хора, здравословни кѣтища – културата на ХХ векъ. Такива мѣста за паркове трѣбва да се оставатъ въ голъм мащабъ и въ крайнитъ квартали“ пише Столичен общински вестник в публикация за парковете и градините (СОВ бр. 4/1925: 4), която завършва с призив към гражданството да престане „... да заграбва и прави разни давления за разпарцелирането и раздаването такива мѣста за дворища; нека сѣщото поиска тамъ гдето нѣма мѣста за паркове и градини и гдето тѣ сѣ недостатъчни, да се увеличатъ.“

Назрялата необходимост от зелени площи насочва общинската политика през 1925 г. към създаване на нови в крайните квартали на Столицата, както и изграждане и възобновяване на някои от съществуващите градини. Усилена работа започва в кв. Коньовица. Откритите западни покрайнини са изложени постоянно на силните западни ветрове. Кварталите Коньовица и Булина ливада често се наводняват. През пролетта на 1925 г. започва залесяването на прокопания канал в местността „Земляне“. Целта е укрепването му, за да се задържат поройните води, „... които въ недалечното минало направиха голъми пакости на гражданитъ на квартала Коньовица“ (СОВ, бр. 34/1925: 7).

С цел да се компенсира липсата на достатъчно зелени площи в този период общинската политика се насочва и към насърчаване на гражданите за озеленяване на дворовете на собствените им имоти. В публикацията „Гражданството,

украсата и оползотворяването на местата“ (Попов 1925: 7) са дадени съвсем конкретни насоки „... за залъсяване, украсяване и оползотворяване на мъттата“. Дворовете трябва да бъдат „... засадени естетично с дръвчета, като под тях и около тях, наред с цветята, се засеят лъхи с миродия, лукъ, салца и репички, та нашитъ дворчета и градини да заприличатъ на германската градина, за да стане и българката германска домакиня“. Държавният овощен разсадник в Павлово е произвеждал и продавал плодни дървета и храсти, както и декоративни храсти, продавани и на гражданите за озеленяване на дворните им места. Декоративните дървета за дворните места „се получават от залесителната секция при М.З.Д.И.“.

Други прояви, привличащи обществения интерес по това време, са цветните изложби. За първата столична цветарска изложба, проведена през 1925 г. в Градското казино, „Столичен общински вестник“ (СОВ, бр. 28/1925: 6) пише: „Силно впечатление правят на посетителите още с самото му влизане въ салона гиздавитъ циклами и многобройнитъ хризантеми (повече отъ 50 вида), които се преливатъ въ най-разнообразни и красиви нюанси. Изложени сж също хубави карамфили, фикусь, бегонии, палми и други. Изобщо изложбата надминава всички направени до сега.“ Тази изложба е посетена от 13 000 души. Приходите от входни такси са над 20 000 лв., а от продажба на цветята – 60 000 лв.

След 1926–1927 г. положението в България започва постепенно да се нормализира. Жилищната криза постепенно се преодолява, настъпва нов преходен етап в развитието на града, респективно и на зелената система на София. На 7 май 1926 г. като кмет на София встъпва в длъжност Владимир Вазов. Назряла е необходимостта от създаване на квартални градини. В този период, но вече с по-малка интензивност, продължава застрояването на празни места, подходящи за паркове и градини. Например, през 1926–1927 г. част от територията в района на т. нар. „Сухото езеро“ при Александровска болница е раздадена за разрешаване на жилищни нужди (Стоянова 2009: 87).

По това време е възобновено изграждането на залесителния пояс в околоградските територии. На този залесителен пояс се възлагат вече и нови задачи. Освен за бариера пред силните ветрове и укрепващата функция на растителността за ограничаване на ерозията и прекратяване на наводненията в западните квартали, се очаква се той да спре застрояването, да ограничи разширението на града и да отдели свободните терени от застроените. Не на последно място е икономическият аспект – чрез залесяване могат да се спестят значителни финанси за благоустрояване на значителни по площ територии, а залесените площи да се ползват и за отдих. Така планираното още от края на XIX век залесяване се явява и едно от средствата за преустановяване на стихийното разрастване и застрояване на града. Освен 10-годишното прекъсване на залесяването на София, причина за недоброто състояние на съществуващите залесени площи преди подновяването на тази дейност през 1928 са и засушаванията през 1917 и 1918 г., както и засушаването през 1927 г., последвано от много студената зима на 1928–1929 г. (Захариев 1977: 9).

През януари 1927 г. общината определя параметри на площите за залесяване. „Предвидена е една ивица с ширина 100–600 м с площ 2 636 кв.м. от шосето за Банкя покрай Владайското дере през местността „Земляне“, през „Лагера“ до „Герена“. Решено било залесяването да се извърши предимно с иглолистни дървета, а от широколистните да преобладават акациите и липите, за да може по този начин да се стимули-

лира развитието на пчеларството“ (Стоянова 2009: 23). За произвеждане на посадъчен материал са създадени три нови разсадника – държавен горски разсадник при Бяла тухла (1927 г.) и два общински разсадника – при Герена (1927 г.) и при с. Малашевци (създаден от Йосиф Фрай през пролетта на 1928 г.). Докато посевният материал в тях стане готов, за засаждане са използвани фиданки от разсадниците в кварталите Коньовица и Овча купел. Планирано е за пет години да се залеси територията от шосето за Банкя при Захарна фабрика, като залесяването заеме всички общински места по Суходолската река, долът Смърдан, опитното поле на Агрономическия факултет, Гевгелийския квартал, по Оковръстната железопътна линия достига Коньовица и Булина ливада, покрай Владайското дърво, местността Земяне, обхваща североизточните височини около кв. Лагера и достига до училищните имоти в кв. Герена. Широчината на така предвиденото околоръстно залесяване варира между 100 и 600 м, площта му е 2636 дка, а собствеността на имотите е както държавна и общинска, така и частна. Частните лица трябва да залесят земите си и да ги поставят под контрола на Отделението за горите при Министерство на земеделието и държавните имоти, без да се отчуждават (Ганев, 1942: 52).

Дебати между общинските съветници през 1927 г. предизвиква предложението съборената след атентата черква „Света Неделя“ да не се възстановява, а да бъде изцяло разрушена и да се построи наново, но в периферията на площада (СОВ, бр. 22 и 23/1927). Първоначално идеята за събаряне на черквата и построяването ѝ в периферията на площада среща одобрение, очаква се и държавна финансова помощ за откупуване на място, която не е отпусната и намеренията се осуетяват.

Градината пред Военния клуб безспорно е най-значимата зелена площ, изградена в София през 20-те години, тъй като тя е завършена изцяло в границите на периода. В първата половина на десетилетието територията на бъдещата градина, бивш разсадник, стои занемарена. След като строителството на библиотечна и музейна сграда в нея е осуетено от Първата световна война, близо десет години в западната част стои заблатеният изкоп, запечатан в популярна фотография с биволи. *„Една груба дъсчена заграда, по която се лепяха избирателни списъци, театрални и концертни обяви, наредби, отредени за столичните граждани, доста сполучливо прикриваше дълбока яма, изтъпнена с дървен материал, боклуци и хартии, довеяни чак от квартала Коньовица. И стана чудо! Събориха оградата, посадиха зелени моравки, гиргини и купове мак и поставиха скамейки. Голяма плачуца върба увисва клони редом със строен бор и широколистни храсти...“* (Монеджикова 1946: 236). Тържественото откриване на новосъздадената градина е на 1 май 1927 г. Композицията на градината е асиметрична, главната алея преминава почти диагонално и свързва югозападния със североизточния ѝ ъгъл. В средата ѝ, съвпадаща с геометричния център на градината, е оставено широко настлано пространство за естрада. Теренното понижение от изкопа за неосъществения строеж е запазено, а стръмните му участъци са оформени като алпинеум. В западна посока тази площ е ограничена от обиколна алея, успоредна на тротуара на ул. „Раковски“. В зелените площи намират място и характерните за периода цветни композиции.

Възниква идеята за преобразуване и на други разсадници, създадени в началото на XX век, в градини. За изграждане на градина по проект на Йосиф

Фрай е отреден и теренът на бившия разсадник (създаден от лесовъда Юлиус Милде) между Народното събрание и Ректората (Стоянова 2009: 79, 88). В запазени части от разсадници с насаждения от дъб, черен бор, ясен и явор са създадени градините през 30-те години при черквата „Св. св. Петър и Павел“ и парка „Св. св. Кирил и Методий“.

1927 е годината на съществени ремонти и реконструкции и на други съществуващи градини. В градината при черквата „Свети Никола“ е подобро парковото обзавеждане, ремонтирани са алеите, поставено е осветление. Друга значителна реконструкция е направена в градината около Руски паметник - премахване на желязната ограда около паметника, поставяне на бордюри и изграждане на тротоар с ширина 3 м, замяна на високите дървета с четири цветни фигури като тези при черквата „Света Неделя“ (СОВ, бр. 31/1927: 3).

През лятото на 1928 г. е създадена т.нар. „Народна баня“ – самостоятелно отделение към Големите софийски минерални бани в сутерена на сградата (СОВ, бр. 15/1928: 2). Тогава е разширена и градината в източна посока пред източната фасада на сградата. Този нов участък съществува като градина само няколко години, след което е застроен със сградата на Архитектурно-кадастралното отделение (Стоянова 2009: 77).

Изграждането и благоустрояването на нови градини върху площадни пространства продължава с оформянето зад Окръжната палата на парк „Братя Бъкстон“, в който е инсталирано по-пълно електрическо осветление и водопровод. Водоснабдени са и новите градини при Военния клуб, на площад „Славейков“, при Народното събрание, в кв. Кюлуците (СОВ, бр. 11/1928: 1–3, 14/1928: 1, 32–33/1928: 5). Около много градини е предвидено и оформянето на тротоарните пространства. Започват и подготвителните работи за паркоустрояването на мястото на „Черната джамия“. Планирано е градината да носи името на граф Н. П. Игнатиев (СОВ, бр. 20/1928: 3).

Данни за общата площ на новопроектираните градини предоставя отчетът по проектобюджета на общината за 1928–1929 г. Според него в края на разглеждания период са проектирани 30 000 кв.м нови градини, а новозасадените дървета за улично озеленяване са 600 броя (Стоянова 2009: 23). Продължава и работата по залесяването на София, дърветата в специално създадения през 1927 г. горски разсадник достигат 4 400 000 броя от видовете брези, акации, орехи и др. (СОВ, бр. 10/1929: 4,5).

Специална комисия, която да издири военните гробове на територията на софийските гробища и да избере подходящо място в тях за изграждане на военен гробищен парк, в който да бъдат съхранени костите е назначена през пролетта на 1928 г. (СОВ, бр. 17/1928: 3). За член на тази комисия е включен и управителят на Борисовата градина Йосиф Фрай. В периода 1928–1929 в гробищния парк са оформени главните алеи, разширени са водоснабдителната и осветителната мрежа, построени са чешми. Изграден е цветарник за разсад на декоративни растения и цветя и е създадена специална общинска цветарска служба за украса на парковете, алеите и гробовете, като излишният цветен разсад да бъде продаван на гражданите за украса на гробовете. За озеленяване на гробищата са използвани *„пирамидални тополи, бръзи, диви кестени, липи, възрастни иглолистни и широколистни дървета, облагородени овощни дръвчета, декоративни храсти и цветя“* (Тацов 1932: 7). Предвидена е залесителна ивица и покрай северозападната ограда,

за да се отдели квартал „Мара Бунева“. Главният вход на гробищата е завършен през 1930 г., когато са поставени и железните порти (Стоянова 2009: 69).

През 1927 г. Комитетът „Изложбено помещение“, прави постъпка пред Софийската община и тя отпуска място в Борисовата градина за изграждане на такова помещение за художествени изложби (Художествена култура, кн. 3, 1927–1928: 37, кн. 5–6/1927–1928: 58). Това предложение остава нереализирано.

Идеята за изграждане на лятна баня в Борисовата градина възниква още през 1928 г. Със заповед № 1673 от 26 юли 1928 г. столичният кмет назначава комисия, която да прецени възможността и подходящо място за построяване на „модерна лятна баня за къпане и плаване“, както и да прецени размерите и необходимите съоръжения, снабдяването с вода и икономичното използване на водата. Комисията има за задача да прецени по какъв начин да се построи банята – от общината, чрез смесено дружество или чрез отдаване на концесия (СОВ, бр. 22/1928: 1).

Друга съществена промяна в Борисовата градина през втората половина на разглеждания период е ремонтът на голямото езеро и построяването на казиното на островчето. От условията на проведения през лятото на 1927 г. търг стават ясни планираните промени. За дъното на езерото е предвиден дренаж, сифони и отводнителни канали, възстановяване на бреговете подпори и стени с каменна зидария. Около цялата му периферия е предвидена дървена ограда. За лодките е планиран хангар, помислено е и за осветление. Друго условие в тръжната процедура е зимно време езерото да може да се използва за пързалане с кънки. (СОВ, бр. 25/1927: 1). Официалното откриване на казиното, е на 1 април 1929 г. от кмета Вазов. Старият павилион е преместен от страната на игрището на СК „Левски“.

През 1929 г. Столичното училищно настоятелство за първи път урежда почивна станция в собственото си здание в Борисовата градина, където децата прекарват един месец. Плановите на настоятелството са от следващата година да открие там училище на открито, каквито училища има в Англия, Франция, Америка, одобрени са и тръжните условия за неговото построяване (СОВ, бр. 12/1930: 12, 18/1930: 5).

Продължава изграждането на градини на мястото на още няколко градски площада. На 12 октомври лично кметът Владимир Вазов участва в засаждането на първите фиданки в новостроящата се общинска градина при западната фасада на болницата „Майчин дом“. Тази градина отново е изградена по проект на Йосиф Фрай. Проектът включва изграждане на композиция от езеро, скален кът, мост, както и засаждане на 1500 фиданки. През същата година започва оформлението и на свободната незастроена площ пред болница „Княгиня Клементина“ с площ 11 200 м по проект на арх. Любен Тонев. (Стоянова 2009: 73-74, 83). Нов парк е планиран и в квартал „Редута“ – Подуене, като за избора на подходящо място е назначена специална комисия (СОВ, бр. 29–32/1929: 25).

В края на 20-те години започва създаването на т. нар. детски игрища. Игрищата се създават с цел да предпазят децата, които няма къде да летуват, от негативното влияние на улицата, както и да подпомогнат родителите. През 1929 г. Съюзът за закрила на децата в България урежда първите две детски игрища в София – едното в боровата гора при Семинарията, а другото – при Разсадника (СОВ, 20/1933: 9).

За да се очертае по-добре развитието на софийската ландшафтна архитектура през 20-те години, накратко са разгледани някои общи особености на парковите компоненти и елементи и ролята им в градините по това време.

Поради малкия размер на повечето градини и разполагането им като скверове във вече устроена градска среда с ясна градоустройствена рамка, алейната мрежа най-често е в геометричен или смесен стил. В повечето градини преобладават диагоналните подходи, които са се наложили още преди паркоустройването им. Такива са двете градини, създадени на териториите на бивши разсадници – източно от Народното събрание и южно от Военния клуб. Функционалната им планова структура е подчинена на транзитните пешеходни потоци, но композицията е издържана и в естетично отношение.

Водата като елемент присъства все още рядко. Недостатъчно развитата водопроводна и канализационна мрежа са причина за липсата на обществени чешми, както и на декоративни водни площи и ефекти. Двете езера в Борисовата градина са в незадоволително състояние, голямото езеро е ремонтирано едва в края на десетилетието при строежа на островното казино, а Рибното езеро – през 30-те години.

През 20-те години постепенно място в софийските градини намира скулптурата. В Борисовата градина са поставени бюстовете на Иван Вазов (скулптор Жеко Спиридонов, 1920 г.), Христо Ботев (скулптор Андрей Николов, 1926 г.), д-р Петър Берон (скулптор Иван Лазаров, 1928 г.), Георги Бенковски (скулптор Жеко Спиридонов, 1929 г.) и Георги Раковски (скулптор Иван Лазаров, 1929 г.) (Ганев 1939: 70, 72, 75, 76, 77). Тези бюстове са разположени на най-представителните за периода места с вече формирана алейна мрежа, където минават много посетители, явяват се завършек на главни алеи и към тях е осигурена добра видимост. Още в края на 20-те години е установено, че за правилното им ситуиране и композиране са необходими специални правила.

Докато в Борисовата градина бюстът на Вазов е поставен приживе, то година по-късно, през 1921 г. в градината при черквата „Света София“ е поставен надгробният му камък – витошка морена, западно от олтарното пространство на черквата Св. София. Проектът за оформление на пространството около паметното място е на проф. Иван Лазаров с дървета, *„пръснати в художествено безредие“* (Монеджикова 1946: 145).

Четири години по-късно в срещуположната зелена площ пред Синодалната палата по повод навършващата се 50-годишнина от смъртта му е поставен паметник на Иларион Макариополски. Паметникът е изработен от скулптора Ал. Андреев, след проведен конкурс. Изпълнен е от бял врачански камък, на лицевата му страна е поставен бронзов барелеф на архиерея, разположен е свободно в затревената площ.

Към 1927 г. градината на ул. „Солунска“ е избрана от комитета на фонда за издигане на паметник на Михаил Такев като място за поставяне на бюст на държавника, въпреки че според някои инициатори мястото не е достатъчно представително (Пряпорец, 273/1927: 1). Бюст на граф Н. П. Игнатиев е бил предвиден в градината при черквата „Св. Седмочисленици“ (СОВ, бр. 20/1928: 3), но идеята остава нереализирана.

На 23 октомври 1927 г. на тържествено заседание по повод 15-годишния юбилей на юнаците-легионери от Балканската и Междусъюзническата войни,

председателят на Софийската юнашка област Стефан Данаилов, направил предложение да се основе фонд за построяване на паметник. Избраното място е на входа на Борисовата градина до игрището на дружества „Юнак“. Основният камък на паметника на загиналите юнаци-легионери е положен на 9 юни 1930 г., през същата година е изграден и самият паметник. Паметникът представлява фигура на воин, поставена върху огромен спираловиден кух бетонов постмент, символизиращ постепенния възход на легиона в борбата му за освобождението на Македония. Вътрешността на постаментата била предвидена за музей на легионерски вещи. Поради липса на средства монументът остава незавършен (Ганев 1939: 60–61).

През 1928 г. е отредено и мястото на бъдещия паметник на 58 пехотен опълченски полк в градината при черквата „Св. Никола“ (СОВ, бр. 7–8/1928). Определеното място е в композиционния център на градината. На 1 април 1928 г. в центъра на парка е положен основният камък на паметника. Тържественото откриване на този монумент става три години по-късно – на 3 октомври 1932 г.

Дърветата, използвани за обемно-пространствено оформяне на градините и за засаждане по софийските улици, още в началото на войната са най-често са кестени, липи, кълбовидни акации, тополи, явори (СОВ, бр. 4/1916: 5). Добра представа за видовия състав на използваната растителност в средата на 20-те години дават споменатите вече в насоките за озеленяване на частните дворове от 1925 г.: „сливи, вишни, дюли, круши върху дюля, мушмули“, както и „френско и немско грозде и ягоди“. От декоративните видове препоръчителни са „... кипариси, смърчове, сребристъ боръ, ели, липи, ясени съ шарени листа, брези и др.“, „... по няколко храсти, виющи растения за маскиране бараки и др., японски и обикновени рози“. От цветята се препоръчват „... гергини, каранфили, кани, теменуги, и други по-обикновени“ (СОВ, бр. 10/1925: 7).

Засиленото присъствие на цветята в обществените градини, създавани от Йосиф Фрай е един от най-значимите характеристики на периода. Използваните мотиви най-често са правилни геометрични форми и ивици, обрамчващи зелените пространства. Друг често срещан мотив са малките изкуствени могилни насипчета. В най-високата им част се разполагат най-често екзоти с широки разперени листа, а периферията им е украсена с гирлянден тип зацветяване. Такива форми се срещат в почти всички централни градини и представляват самостоятелен акцент, контрастиращ на затревените плоскости.

Интересна е информацията за асортимента и на произвежданата цветна растителност, предлагана и на гражданите. Предлагат се в саксии „карамфилъ“, „хризантема съ коронка“, „циклама“, „примула“, „бегония рексъ“, „драцена индивидуиза“, „драцена корделина“, „палма 2 годишна“, „фикусъ“, „птерисъ“, „изолеписъ“, „аспидистра“, „фуксия“, „петуния“, „шибой“; на корен: „теменуга“, „незабравка“, „пламъкъ“, „трендафилъ японски“, „върбина“, „върба печална“, „кестенъ“, „туя“, „акация“, „липа“, „мушкатъ разсадъ“, „маргаритка“, „бегония“, „лобелия“, „фуксия“, „петуния“, „храстъ лиляка облагороденъ“, „клони от кастрежъ двуконна кола“ и др. (вж. подр. СОВ, бр. 12 и 13/1925: 9).

По-значимите обекти в обществените зелени площи през периода се поддържат и реновират чрез отдаване на търгове, в които се поставят специални условия към предприемачите. Освен споменатия вече търг за голямата реконструкция и отдаване под наем на езерото в Борисовата градина, в резултат на

който е изградено казино на островчето, през 1925 г. са обявени търгове за направата на входна врата на градината (СОВ, бр. 1, 3/1925). Несъстоял се търг, поради липса на фирми с подобна дейност, за доставката на семена за цветя и горски растения е прекратен и е решено семената да се доставят направо от чужбина (СОВ, бр. 8/1927: 4).

С въвеждането на т.нар. трудова повинност се осъществява част от поддържането и създаването на обществени зелени площи. С такъв труд са извършвани паркоустройствени дейности в градината при Климентинската болница (СОВ, бр.30/1930: 6), залесявания на Витоша (А.Б.В., бр. 3/1924: 2) и много други.

В много случаи места за изграждане на паркове и градини са определяни по искане на настоятелства, местни управления и граждани. Например по искане на жителите – бежанци, живеещи при третия гараж по шосето за Княжево „... да си насадят дръвчета от двете страни на улиците...“ (А.Б.В., 42/1924: 3), мястото срещу кв. „Триъгълника“ през 1929 г. е отредено от общинския съвет за парк по искане на Надеждинското селско народно управление (СОВ, бр. 34/1929: 5).

Решението за създаване на градина „Кирил и Методий“ и парк „Здраве“ е взето през 1927 г. отново по искане на жителите, бежанци от Тракия и Македония. „Ние не можем да откажем справедливото искане на гражданите, но не трябва да забравяме и Конювица и Булина ливада и Разсадника и там имаме хубави места, където може да се направят паркове, да привлечем гореспоменатите населващи западната част на града, а не да отиват на развлечения в Борисовата градина...“ (Стоянова 2009: 85).

В заключение, годините от началото на Първата световна война до 1926 г. могат да бъдат определени като сериозен период на застой в развитието на ландшафтната архитектура на София. По това време не само не са създавани нови градини, но са застроени много свободни площи, подходящи за озеленяване, както и някои вече залесени и паркоустроени. Големи територии в Борисовата градина са отдадени за изграждане на спортни обекти. Прекратено е околорадското залесяване.

Едва след 1926–1927 г. с преодоляването на жилищната криза се установява категоричната необходимост и се взимат мерки за устрояване и създаване на нови зелени площи. Възобновено е и изграждането на залесителния пояс около София, а за тази цел са създадени са три нови разсадника. Липсата на свободни пространства за изграждане на обществени градини частично е компенсирана с озеленяването на площадните пространства и превръщането на незастроените части на старите разсадници в градини. В много случаи инициативата за озеленяване и създаване на квартални градини е на гражданите.

В софийските паркове навлиза скулптурата, поставено е началото на Алеята на бележитите българи. Създадени са някои емблематични за София градини – срещу Военния клуб, при Народното събрание. Поставено е началото на трансформацията на крехката зелена система в значим градоустройствен компонент.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

- А.Б.В. 1924:** А.Б.В., бр. 3, 42 от 1924 г.
- ВВ 1932:** *Вестник на вестниците*, бр. 60 от 1932 г.
- Ганев 1939:** Н. Ганев. *Паметниците на столица София*. София, 1939.
- Ганев 1942:** Н. Ганев. *Залесяването на София. Градини, паркове и горски култури*. София, 1942.
- Захариев 1977:** Б. Захариев. *Исторически сведения за извършените залесявания*. – В: *Залесителното дело в България*. София, 1977, с. 5–14.
- Киселков 1938:** В. Киселков. *Софийската духовна семинария*. – В: *Сердика: месечно списание на Столичната община*, 10, 1938, с. 3–8.
- Монеджикова 1946:** А. Монеджикова. *София през вековете*. София, 1946.
- Попов 1925:** П. Попов. *Гражданството, украсата и оползотворяването на мъстата*. – В: *Столичен общински вестник*, 10, 1925, с. 7.
- Пряпорец 1927:** *Пряпорец*, бр. 273 от 1927 г.
- СОВ 1916:** *Софийски общински вестник*, бр. 4 от 1916 г.
- СОВ 1917:** *Софийски общински вестник*, бр. 51 от 1917 г.
- СОВ 1925:** *Столичен общински вестник*, бр. 1, 3, 4, 6, 7, 10, 12–13, 28, 34 от 1925 г.
- СОВ 1927:** *Столичен общински вестник*, бр. 8, 22–23, 25, 31 от 1927 г.
- СОВ 1928:** *Столичен общински вестник*, бр. 7–8, 11, 14, 15, 17, 20, 22, 32–33 от 1928 г.
- СОВ 1929:** *Столичен общински вестник*, бр. 10, 26, 29–32, 34 от 1929 г.
- СОВ 1930:** *Столичен общински вестник*, бр. 12, 18, 30 от 1930 г.
- СОВ 1933:** *Столичен общински вестник*, бр. 20 от 1933 г.
- Стоянова 2009:** Ив. Стоянова. *Софийските градини, 1878–1839*. София, 2009.
- Тацов 1932:** Ал. Тацов. *Софийски градски гробища. Исторически бележки*. – В: *Столичен общински вестник*, 22, 1932, с. 5–7.
- Фомина 2007:** Л. Фомина. *Градини и паркове на България. Поява и развитие през вековете*. София, 2007.
- Художествена култура 1927–1928:** *Художествена култура*, 3, 1927–1928, с. 5–6.
- Чакалов 1935:** Н. Чакалов. *Борбата за игрище*. – В: *25 години Футболен клуб 13*, 1935, с. 4.

S U M M A R Y

THE LANDSCAPE ARCHITECTURE OF SOFIA IN THE 1920S

Maria Gurkova, University of Forestry

The study traces the development of Sofia's parks and gardens in the ten years after the end of the First World War. The influence of economic and social conditions characteristic of the post-war period was sought. It was found that the beginning of the period is part of a decade of stagnation, and its middle and end are associated with the beginning of a gradual transformation of the fragile structure and presence of the green system of Sofia to a powerful urban element with a structural role. The study emphasizes the importance of the period for the formation of some iconic gardens today

Ключови думи: София, паркове, градини, архитектура.

Key words: Sofia, parks, gardens, architecture.

A B T O P

Гл. ас. д-р Мария Гуркова
Лесотехнически университет, София
maria_gurkova@abv.bg

Maria Gurkova, Chief Assist., PhD
University of Forestry, Sofia
maria_gurkova@abv.bg